

24. ДОДА, ф. Р-1527, оп. 1, спр. 3. Постановления Бахмутского уездного исполкома.

25. ДОДА, ф. Р-2602, оп. 1, спр. 1. Доклады, протоколы заседаний коллегии Бахмутского Политбюро.

26. ДОДА, ф. Р-2627, оп. 1, спр. 2. Постановления, положения, приказы, инструкции Чистяковского районного исполнительного комитета.

27. ДАДО, ф. Р-158, оп. 1, спр. 1. Постановления и протоколы губисполкома о мероприятиях по укреплению трудовой дисциплины.

28. ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 48. Переписка об организации комитета помощи пленным и беженцам.

29. ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 39. Переписка о снабжении больниц, лазаретов продовольствием и медикаментами.

30. ДАЛО, ф. Р-1173, оп. 1, спр. 5. Циркуляры, приказы, объявления Старобельского уездного ВРК о сдаче медикаментов.

31. ДОДА, ф. Р-870, оп. 1, спр. 2. Постановления, положения, приказы, инструкции.

32. ДОДА, ф. Р-1527, оп. 2, спр. 7. Доклады, протокол заседания коллегии Бахмутского Политбюро. 1920 г.

33. Известия революционных войск (Никитовка, Южн. ж.д. Донецкого бассейна). - 20 февраля 1918 г. - № 5.

34. "Вестник Енакиево". - 14(1) апреля 1918 г.

35. ДАЛО, ф. Р-2399, оп. 1, спр. 1. Протоколы, заседания, объявления и постановления революционного комитета Павловского рудника.

36. ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 38. Переписка с отделом народного образования о его преобразовании, о повышении зарплаты актерам.

37. ДАЛО, ф. Р-463, оп. 1, спр. 2. Постановления и приказы Луганского уездного военно-революционного комитета.

38. Всероссийская кочегарка (Луганск). - 6 август 1920 г.

V. Popov

METHODS OF THE SOCIAL ADJUSTING IN THE INDUSTRIAL DISTRICTS OF UKRAINE IN 1917-1920

In the article the circle of the questions related to the social process control in the industrial districts of Ukraine in the period of national-democrat revolution 1917-1920 is considered. The subjects of regulative activity are definite, facilities of achievement of administrative tasks are analysed, problems arising up in the process of organization of social management are characterized.

Key words: efficiency of management, destruction of imperious vertical line, parallel imperious structures, deficit of professional shots, revolutionary violence.

© В. Попов

Надійшла до редакції 19.01.2012

УДК 94(470+571)"18/19"

РОЗРОБКА ОСНОВ НОВОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ОСОБЛИВОЮ НАРАДОЮ З ПОТРЕБ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

ЗІНАЇДА СВЯЩЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

У статті зроблено спробу на основі аналізу джерельної бази дослідити розробку Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості основ нової аграрної політики Російської імперії початку ХХ ст. Звертається увага на проблему подальшої долі селянської общини та реформування селянського управління.

Ключові слова: Особлива нарада, селянське самоуправління, нова аграрна політика, селянська община, хутір, індивідуальний вихід.

Постановка проблеми та стан її вивчення. За умов набуття Україною незалежності, інтенсивного проникнення в сільськогосподарське виробництво якісно нових ринкових відносин, формування індивідуального селянського господарства досить важливим постає питання про детальне вивчення й

переоцінку аналогічних процесів кінця ХІХ - початку ХХ ст. Це дозволить уникнути багатьох помилок і якомога корисніше використати набутий досвід в умовах сучасного реформування аграрного сектора України.

У цьому контексті привертає увагу діяльність

№ 2 (116) березень-квітень 2012 р.

Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, яка діяла в 1902 - 1905 рр. у Російській імперії й розробляла нові засади сільськогосподарської політики. Особливу нараду очолив міністр фінансів С. Вітте. До складу установи увійшло 22 чиновники високого рангу. Вони представляли такі інституції Російської імперії: Державну раду (А. Половцев, граф І. Воронцов-Дашков, Н. Чихачов, А. Куломзін, П. Семенов, Н. Герард,), Міністерство землеробства та державного майна (О. Єрмолов), Міністерство внутрішніх справ (Д. Сіпягін, Е. Ватаці, В. Плева), Міністерство фінансів (С. Вітте, В. Коковцов, О. Оболенський, М. Кутлер, О. Путілов) та ін. [1, 2].

До Особливої наради також було кооптовано осіб, запрошених за особистої протекції Миколи II. Це були такі високопосадовці, як член Державної ради, сенатор І. Горемікін, статс-секретар М. Муравйов, міністр юстиції, сенатор С. Манухін, сенатор Г. Єврейнов, сенатор М. Хвостов [2]. За час діяльності Особливої наради С. Вітте до її роботи додатково було запрошено понад 100 осіб [2]. В основному це були такі опозиційно налаштовані до традиційного аграрного курсу посадовці, як Д. Піхно, П. Дюшен, А. Мануйлов та інші.

Питання діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, розглядалося в працях ряду істориків. М. С. Симонова [3] достатньо детально висвітлює різні періоди діяльності Особливої наради, а також розглядає боротьбу течій у правлячих колах з аграрної політики. С. М. Сидельников [4] виконав змістовний аналіз політики самодержавства напередодні революції 1905 р. Найбільш зважений аналіз указаної проблематики був зроблений у працях істориків петербурзької історичної школи: Б. В. Ананьича, Р. Ш. Ганеліна [5-7], В. С. Дякіна [8]. У ряді їхніх робіт різноманітно висвітлено внутрішню, у тому числі й аграрну, політику царизму напередодні революції 1905 р. і досить детально розглянуто розвиток взаємовідносин представників Міністерства фінансів і Міністерства внутрішніх справ в області вирішення аграрного питання. І. К. Щербакіна [9] у своєму дослідженні розглядає Особливу нараду як альтернативний центр обговорення проєктів аграрних перетворень у 1902-1905 рр. Діяльність Особливої наради стала предметом дослідження американського історика, професора російської історії Д. Мейсі. У статті "Земельна реформа і політичні зміни: феномен Столипіна" він зауважив, що будь-яка реформа починається з "революції свідомості". Така ідеологічна революція, що привела до переосмислення аграрної проблеми й до вироблення нових радикальних рішень, сталася в Росії між початком 90-х рр. XIX ст. і 1905 р. [10].

Однак загалом вищезначена проблема ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу. Автор статті ставить за мету на основі аналізу джерельної бази дослідити розробку основ нової аграрної політики Російської імперії Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості. Джерельна база представлена законодавчими актами, протоколами засідань Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості тощо.

Виклад основного матеріалу. Принципове значення для визначення напрямків нової аграрної політики в роботі Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості мали два питання: 1) які альтернативні обшинні форми зем-

леволодіння форми можуть сприяти ефективному розвитку сільського господарства; 2) за якими правилами селяни можуть виходити з обшини та виокремлювати свої наділи із обшинного фонду.

Як не дивно, однак і прихильники збереження общини, і їхні опоненти одногосподарно висловилися за хутір як альтернативу общинному землеволодінню. Хутір було проголошено панацеєю в усуненні проблем, що мали місце в сільському господарстві Російської імперії наприкінці XIX - на початку XX ст. Однак уже конкретні міркування стосовно хуторів, становлення хутірної системи господарювання на селі в прихильників збереження общини та їхніх опонентів були різними.

Член Державної ради П. Семенов, розмірковуючи над масштабами поширення хутірної системи, закликав колег "прагнути до добробуту всього народу, а не окремих осіб". На наш погляд, П. Семенов резонно зауважував, що формування хуторів призведе до масового обезземелення селян: "Якщо зі 100 селянських дворів земельні наділи перейдуть до 20 господарів, ... а решта 80 дворів стануть безземельними, то це б суперечило всьому тому, що створювалося Положенням 19 лютого 1861 р. Поділити обшинну землю між усіма 100 дворами так, щоб кожний отримав гарну ділянку, на якій завів би хутірне господарство, на жаль, неможливо" [11, 15]. Подібними були думки й О. Щербатова. За його підрахунками, понад 3/4 селян при переході на хутори, розміри яких обмежувалися б 50 дес., ставали безземельними. Масовому поширенню цієї системи перешкождали й природнокліматичні умови, наприклад, дефіцит води в окремих регіонах. Відомий економіст О. Посніков, підтримуючи своїх однодумців, наводив аргументи соціокультурного характеру. Він був переконаний, що хутір, порівняно з общиною, меншою мірою відповідав специфіці побуту російських селян. У такий спосіб, виступаючи за хутір як альтернативну форму общинному землеволодінню, прихильники збереження общини виступали за обмеження поширення хутірної системи.

Опозиційно налаштований до общини професор П. Дюшен поставив під сумнів судження своїх колег стосовно недоречності масового поширення хуторів. Зокрема, він спростовував заперечення щодо поширення хуторів реальними прикладами із заселення Сибіру та інших степових районів Російської імперії. Із цього приводу П. Дюшен говорив: "Дивно, що всі заперечення лунають саме тепер, коли ще донедавна подвірне заселення було звичайною формою колонізації степів нашого півдня, приволзького краю і всього Сибіру, не кажучи вже про давню Русь, яка не знала великих поселень. Якщо наші селяни не так давно засновували у степах хутори й знаходили воду, то геть не зрозуміло, чому вони її не віднайдуть тепер" [12].

Особлива нарада, вислухавши доводи обох сторін, як завжди, обрала компромісну позицію. Вона була висловлена у виступах представника Міністерства землеробства О. Єрмолова та професора Д. Піхно. Перший однозначно відрубне землеволодіння назвав досконалою формою землеволодіння. Водночас він погодився з думкою тих колег, які говорили про поступовий перехід до неї: "Я вважаю, однак, що перш ніж перейти до цієї форми, община поступально пройде декілька стадій: спочатку трансформується в подвірне володіння, а далі - до більш відокремленого землеволодіння. Перехід має бути поступовим..." [13, с. 20-21]. Подібні думки висло-

вив і Д. Піхно. Він наголосив на безперспективності насильної трансформації економічного життя. На його переконання, краще не заважати людям жити краще, а допомагати в цьому. У зв'язку із цим, підсумовував: "Прагнути до масового поширення хуторів не потрібно, оскільки ця, безсумнівно краща, форма господарювання містить багато складнощів, не завжди є придатною до реалізації" [14, с. 30-31]. Таким чином, позиція Особливої наради стосовно хуторів полягала в тому, що: 1) хутір визнавався ефективнішою порівняно з общиною формою землекористування, хоча й небездоганною; 2) перехід від общинного до хутірського землеволодіння має бути поступальним, ненасильницьким.

Друге питання було набагато складнішим для вирішення, оскільки воно мало суто практичний характер: заторкувало інтереси не тільки тих селян, що виходили з общини та обляштовували хутірне господарство, а й тих, хто залишався в общині. Ураховуючи це, члени Особливої наради запропонували три можливі варіанти переходу до нових форм землеволодіння: 1) за рішенням більшості членів общини; 2) за ініціативою меншості; 3) індивідуальний перехід.

Перший варіант передбачав перехід до нової форми землеволодіння за умови, що за це проголосувала більшість членів общини. У такому випадку автоматично порушувалося питання про те, що собою являє більшість. Відповідно до тогочасного чинного законодавства про селян, перехід до подвірного землеволодіння міг бути реальним тільки за рішенням кваліфікованої більшості (2/3). На практиці набрати таку кількість голосів було надзвичайно складно. Тому більшість членів Особливої наради вважала, що така кваліфікована більшість лише гальмувала сільськогосподарський прогрес. У зв'язку із цим лунали пропозиції замінити кваліфіковану більшість простою більшістю голосів.

Представник Міністерства фінансів О. Оболенський, наприклад, узагалі доводив, що заміна кваліфікованої більшості простою на практиці немає суттєвого значення. Все одно рішення про перехід, на його думку, приймалося одноголосно. Сенатор М. Хвостов та заступник міністра внутрішніх справ О. Стишинський наполягали на збереженні кваліфікаційної більшості. О. Єрмолов 2/3 називав "кайданами, що стримують розвиток ініціативи у селян". Навіть прихильник общини П. Семенов визнавав правомірність думки О. Єрмолова. Він погоджувався на зменшення пропорції до 3/5. Водночас він не вітав заміни кваліфікаційної більшості на просту, вважаючи, що в такому разі вихід із общини залежатиме від випадковостей [15, с. 11].

Обережну позицію обрав голова наради С. Вітте. З одного боку, він уважав, що проста більшість набагато краща за кваліфікаційну, а з іншого - не наполягав на обов'язковому її застосуванні. Пояснюючи свій вибір, голова Особливої наради роз'яснював: "Я висловився за збереження 2/3 голосів лише тому, що далі будуть обговорюватися способи для виходу з общини меншості, тобто йтиметься про те, що рішення більшості не є обов'язковим для меншості" [16, с. 15]. Така точка зору С. Вітте була взята за основу.

Жваві дебати точилися також навколо таких питань. По-перше, хто із членів общини мав право голосу: чи всі її члени, чи тільки ті, хто мав наділ. По-друге, як вираховувати більшість: чи з усієї чисельності тих, хто мав право голосу, чи тільки з тієї чи-

сельності, що була присутня на сході. Думки членів Особливої наради стосовно цього були діаметрально протилежними. Частина виступала за те, щоб більшість обраховувати із загального списку тих, хто мав право голосу, частина - тільки тих, хто брав участь у сході; одні виступали за збереження кваліфікованої більшості, інші - за просту більшість. Єдиної думки стосовно цього напрацьовано не було.

Думка про те, що рішення 2/3 общинників не було обов'язковим для меншості, ні в кого із членів Особливої наради не викликала сумнівів. Більше того, вона була схвалена одноголосно - рідкісний випадок у роботі наради. Так само більшістю голосів був підтриманий і принцип, за яким меншість мала право на вихід із общини. Натомість умови реалізації цього принципу стали приводом до серйозної дискусії між прихильниками збереження общини та їхніми опонентами.

Так, О. Стишинський, М. Хвостов наполягали на тому, щоб за селянами, які вийшли з общини, закріплювати наділи в одному місці. В іншому випадку, переконував О. Стишинський, відбулася б плутанина між общинним та подвірним землеволодінням, посилювалося б череззмішання, унеможливилось б наступні переділи. З точки зору теорії, наведена вище позиція мала сенс. Однак на практиці, як слушно зауважив С. Вітте, її реалізувати було надзвичайно складно [16, с. 19].

Не менш важливими питаннями при виході селян із общини були питання про розмір наділів, які закріплювалися за ними, та про те, які саме наділи закріплювати за селянами. Цю проблему не оминули своєю увагою члени Особливої наради. На переконання І. Іванюкова, О. Нікольського, О. Стишинського, доречно звернутися до аналізу нормативно-правової бази й діяти, керуючись нею. Зокрема, І. Іванюков прямо вказував на рішення Сенату щодо цього питання. Відповідно до нього, за селянином, який виокремлювався з общини, закріплювався той розмір землі, який він мав за останнім переділом [Там само, с. 23]. Це положення, на переконання О. Нікольського, мало бути висхідним у визначенні земельних прав членів общини. Із цим погоджувався й О. Стишинський. У його розумінні виокремлення з общини за існуючим переділом - єдине реальне вирішення цього питання.

Проти такого підходу категорично виступив заступник міністра внутрішніх справ М. Кутлер. Свою думку він обґрунтував так: "... Переділи в общинах відбуваються за наявними в них душами, якщо у 2/3 общини кількість наявних душ зросла, а в 1/3 зменшилася, то 1/3 буде вимагати виокремлення з метою закріплення за собою того надлишку, що випадково став її" [16, с. 26-27]. У зв'язку із цим він пропонував виокремлювати землю на підставі нового переділу. Таким чином, утворювалася ситуація, за якої нове правило відіграло роль гальма в ліквідації общини.

Обидві позиції були крайнощами, а тому члени Особливої наради відхилили їх. Своєрідну крапку в дискусії із цього питання поставив С. Вітте. Він підкреслив необхідність надання права меншості виходити з общини усупереч думці більшості. Голова наради окреслив три принципові умови такого переходу. По-перше, розмір ділянки селянина, який виокремлювався з общини, не повинен перевищувати того розміру, який фактично перебуває в користуванні такого селянина. По-друге, розмір виокремлюваної землі визначався на підставі тієї системи

переділу й того сімейного складу, який мав місце на момент виокремлення. По-третє, повинні функціонувати спеціальні установи, до яких селяни могли вільно звертатися, вирішуючи земельні спори [17, с. 5]. Такий підхід С. Вітте, урахувавши загальний стан справ у сільському господарстві імперії, був виправданим. Він також узгоджувався з принципами Особливої наради - поступовістю, ненасиллям.

Індивідуальний перехід був необхідний із загальної сільськогосподарської точки зору. Саме таку позицію обстоював сенатор О. Нікольський. На його переконання, індивідуальна ініціатива селян була каталізатором удосконалення агротехнологій на селі. У зв'язку із цим він вважав, що якщо позбавити ініціативних селян права індивідуального виходу з общини, то остання позбудеться будь-якої можливості до прогресу [17, с. 11]. Більш обережним у своїх судженнях про проблему був С. Вітте. З одного боку, він уважав, що такий індивідуальний перехід сприятиме штучному нищенню общини. З іншого - не заперечував проти того, щоб таке право було закріплене за селянами, але на умовах, які б унеможливили штучне руйнування общини. Як одну з них, С. Вітте називав дозвіл індивідуального переходу лише під час переділу. Однак це, як доводив сенатор І. Горемікін, суперечило 36 статті Загального Положення. У ній чітко було прописано: "Кожний член общини може вимагати, щоб із общинної землі йому було виокремлено ділянку в приватну власність, розмір якої відповідав би його дільовій часті в придбанні цієї общинної землі. Якщо таке зробити неможливо, то селянинові, який бажає отримати свою ділянку землі, общиною сплачуються кошти. Їхній розмір визначається або взаємною згодою, або оцінкою землі" [17, с. 16-17, 29].

Підводячи підсумки дискусії, члени Особливої наради зійшлися на тому, що селяни мають право на індивідуальний вихід із общини лише під час переділів. У решті випадків вони мають право вимагати грошову компенсацію за те, що їхній наділ залишається в общині [18]. Узятя за основу членами наради трисходинкова система переходу селян до нових форм землеволодіння, попри окремі недоліки, мала одну суттєву перевагу. Селяни отримували право вибору. До цього вони його не мали.

Окрім питань соціально-економічного характеру, члени Особливої наради активно обговорювали питання суспільно-політичного характеру. Насамперед це стосувалося проблеми селянського управління та судоустрою.

С. Вітте на черговому засіданні висловив власну концепцію переоблаштування селянського управління. Її сутність полягала в тому, що центральну ланку селянського управління - сільську общину - планувалося реорганізувати на всестановій основі, максимально наблизивши її до земств. У такий спосіб Сергій Юлійович мав намір створити дрібну земську одиницю. Така позиція голови Особливої наради була підтримана більшістю її членів. Вони справедливо наголошували на тому, що селянське управління переважане різноманітними обов'язками: адміністративними, податними, поліцейськими. Усі вони втратили становий характер, належали до компетенції не місцевих, а державних органів управління [19].

Більшість звертала увагу й на той факт, що склад волосного управління був незадовільним. Наприклад, представник Міністерства фінансів О. Ріттіх зауважував: "Виборна служба в сільській адміністрації є тяжкою повинністю, вона відволікає від ве-

дення господарства, тому старші посади, які є почеснішими, заміщуються або хуліганями, або особами, що від них залежать, менш почесні - недбалими господарями" [20, с. 10].

Селянське управління потребувало реорганізації й через сваволю земського начальства - так вважали представники більшості. На доказ своєї правоти вони, зокрема М. Кутлер, оперуючи інформацією, що надходила до Міністерства внутрішніх справ, зауважували, що закони 1889 р. не сприяють розвитку самоуправління на селі. Здебільшого питання, що належать до компетенції селянських сходів та общин, вирішуються на власний розсуд земського начальника [21, с. 21].

Проти такої позиції більшості виступила меншість: О. Стишинський, М. Хвостов, О. Щербатов, С. Шереметьєв. Вони наполягали на необхідності збереження становості в селянському управлінні. Були категорично проти будь-яких принципів змін у цій справі. Єдине, на що вони погоджувалися, - часткові зміни в органах селянського самоуправління та покращення кадрового складу волосного та сільського сходів. Вони були переконані, що сама ідея всестанової волості не може бути реалізована. В іншому випадку, як стверджували представники меншості, у роботі сходу домінували б куркулі та інші небажані елементи [22, с. 28].

Заперечуючи ідею всестановості волості, меншість обґрунтовувала це тим, що селянський мир - однорідна маса, на яку особи інших станів, із їхньою культурою та освітою, справлятимуть негативний вплив [23, с. 169]. У своїх судженнях вони не були самотніми. Подібних поглядів дотримувалася соціалістично налаштована інтелігенція та країні консерватори.

На переконання меншості, переоблаштування селянського управління суперечило основним принципам Великої реформи. Про це відверто на засіданні Особливої наради заявив О. Стишинський. За його словами, заміна сільського сходу новою формою всестанового земського управління - дрібноземською одиницею - рівнозначна "ліквідації селянства як стану в першій половині Росії та катастрофічному зменшенню чисельності в другій половині" [24, с. 28].

Проти всестановості селянського управління висловився й сенатор М. Хвостов. У своїх аргументах він апелював до морального аспекту проблеми. Зокрема, наголошував на тому, що селяни навряд чи виграють від того, що в роботі волосних з'їздів братимуть участь представники інших станів [22, с. 28].

Водночас, розуміючи, що повністю виступати проти ідеї вдосконалення земств за умов революції 1905 - 1907 рр. неможливо, меншість пішла на тактичний крок. Її представники запропонували вирішити завдання зближення земств із населенням шляхом реорганізації виконавчих органів земств. Замість формування всестанових волосної та земської установ, вносилися ідея розширення представництва на сільських сходах під час вирішення чітко визначеного кола питань. Меншість готова була надати право голосу на сільських сходах міщанам, ремісникам, цеховим тощо [22, с. 28].

Підсумком гострих дебатів стало голосування. У його результаті члени Особливої наради висловилися на підтримку проекту С. Вітте. Було прийнято рішення вилучити із селянського управління ведення адміністративних справ. Їх передавали або земству, або урядовій установі.

№ 2 (116) березень-квітень 2012 р.

Висновки

Отже, підсумовуючи обговорення членами Особливої наради важливих соціально-економічних та суспільно-політичних складових селянського питання, констатуємо таке. По-перше, її засідання відбувалися в атмосфері коректних, тією чи іншою мірою науково обґрунтованих дискусій між прихильниками консервативної аграрної політики та їхніми опонентами. По-друге, рішення, що приймалися, ґрунтувалися на принципах поступовості та ненасилля. По-третє, прийняті за ключовими питаннями соціально-економічного життя селян рішення засвідчували, що нарада обрала й дотримувалася чіткого курсу, спрямованого на модифікацію аграрного сектора економіки. Водночас ураховувалися інтереси якщо не всіх, то більшості сільгоспвиробників. Пріоритет віддавався розвитку особистої ініціативи селян, поступовій трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, становленню інституту селянської приватної власності на землю. По-четверте, обговорення питань суспільно-політичного життя селян, рішення, що були прийняті, продемонстрували кардинальні зміни в ставленні держави до селян. Було визнано за доцільне інтегрувати селянство в загальний соціальний організм Російської імперії, визнати його повноправним суб'єктом цивільно-правових відносин. Ставка робилася на стимулювання й розвиток селянського самоуправління, інтеграцію селянського мікрокосму до імперського макрокосму. По-п'яте, упродовж кінця 1904 - початку 1905 рр. Особлива нарада виконувала функції справжнього центру з розробки основ нової аграрної політики. Згодом саме рішення Особливої наради ляжуть в основу Столипінської аграрної реформи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 - 1904 гг. - СПб., 1904.
2. Російський державний історичний архів (далі - РДІА). - Ф. 1233. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 201 - 202.
3. Симонова М. С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции / М. С. Симонова. - М.: Наука, 1987. - 254 с.
4. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия

в период империализма / С. М. Сидельников. - М.: Изд-во Московского университета, 1980. - 289 с.

5. Ганелин Р. Ш. Российское самодержавие в 1905 году. Реформы и революция / Р. Ш. Ганелин. - СПб.: Наука. С.-Петербургское отделение, 1991. - 221 с.
6. Ананьич Б. В. Кризис власти в России. Реформы и революционный процесс. 1905-1917 годы / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин // История СССР. - 1991. - № 2. - С. 96-106.
7. Ананьич Б. В. Сергей Юльевич Витте и его время / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин. - СПб., 1999. - 430 с.
8. Дякин В. С. Деньги для сельского хозяйства 1892-1914 гг. (Аграрный кредит в экономической политике царизма) / В. С. Дякин. - СПб.: Изд-во СПбГУ, 1997. - 356 с.
9. Щербакова И. К. Особое Совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века (1902-1905 гг.): дисс. ... канд. ист. наук / И. К. Щербакова. - М., 2003. - 282 с.
10. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мэйси // Вопросы истории. - 1993. - № 4. - С. 3-19.
11. Протокол № 13 // Протоколы по крестьянскому делу. - СПб., 1905.
12. РДІА. - Ф. 1233. - Оп. 1. - Спр. 69. - Арк. 68 - 70.
13. Протокол № 15 // Протоколы по крестьянскому делу. - СПб., 1905.
14. Протокол № 14 // Протоколы по крестьянскому делу. - СПб., 1905.
15. Протокол № 16 // Протоколы по крестьянскому делу. - СПб., 1905.
16. Протокол № 17 // Протоколы по крестьянскому делу. - СПб., 1905.
17. Протокол № 19 // Протоколы по крестьянскому делу. - СПб., 1905.
18. РДІА. - Ф. 1233. - Оп. 1. - Спр. 106. - Арк. 4.
19. РДІА. - Ф. 1233. - Оп. 1. - Спр. 104. - Арк. 316.
20. Крестьянское дело: краткий свод местных комитетов / [сост. А. А. Риттих]. - СПб., 1903.
21. Протокол № 3 // Протоколы по крестьянскому делу. - СПб., 1905.
22. Протокол № 1 // Протоколы по крестьянскому делу. - СПб., 1905.
23. Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника / В. И. Гурко. - М.: НЛО, 2000. - 816 с.
24. Протокол № 2 // Протоколы по крестьянскому делу. - СПб., 1905.

Z. Svyashchenko

DEVELOPMENT OF THE FOUNDATIONS OF A NEW AGRICULTURAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE THE SPECIAL MEETING THE NEEDS OF AGRICULTURAL INDUSTRY

The article attempts by analyzing the source base to explore the development of the foundations of a new agricultural policy of the Russian Empire beginning of the twentieth century The special meeting of the needs of the agricultural industry. The attention to the problem of the fate of the peasant communities and peasant management reform.

Key words: *The special meeting, peasant self-government, the new agricultural policy, the peasant commune, village, individual way.*

© З. Священко

Надійшла до редакції 08.02.2012

№ 2 (116) березень-квітень 2012 р.